

ДО ГЕНЕЗИ „ІФІГЕНІЇ В ТАВРИДІ” ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Мабуть, слід відзначити, чому такій, на погляд непомітній, бо розміром невеликій драматичній поемі, призначена ця стаття. „Іфігенія в Тавриді” займає мало місця й уваги українських літературознавців. Загально прийнявся погляд, що цей твір пов’язаний з перебуванням Лесі Українки на Криму, в Ялті, у віллі „Іфігенія”, і постав з туги за рідним краєм. Перебування поетки в Ялті 1897-1898 рр. в часі постання твору підтримує таку тезу, тож немає чого до неї додавати, та приглянувшись уважніше, бачимо, ці припущення дуже спрощують проблему генези „Іфігенії в Тавриді” і що твір має глибше й даліше коріння, яке варто відшукати і дати бодай загальну характеристику поєми та її головної постаті, а також визначити місце „Іфігенії в Тавриді” в низці драматичних поєм Лесі Українки і ролю в розвитку всієї її драматичної творчості. Матеріалів для цього небагато, тому така спроба виправдує себе, хоч на такій „неораній ниві” можуть трапитися помилки.

Лєся Українка і грецька література.

Обізнаність Лєсі Українки із світовою літературою, її ідейний і мистецький з нею зв’язок — справа загально відома. Це засвідчує тематика деяких її поєм і майже всіх драматичних творів. Загально бравши, в Лєсі Українки є 7 драматичних творів на теми з давнього Єгипту, 9 з біблійного Ізраїлю, 4 з античної Греції, 6 із старохристиянської доби, 2 з середновіччя, 2 із давньої Англії та 1 із французької революції.

До всіх цих часів Лєся Українка ставилася з однаковою увагою і пильно їх вивчала та дбала, щоб у творах не було яких промахів щодо часу, місця й побуту та історичної формації персонажів. Вона вмїла — і завжди це робила — вкладати в обстановку даної доби сучасні ідеї й сучасну українську проблематику. Літературна критика різно пояснює цю рідкісну в українській літературі практику — брати теми із світових просторів, а деякі критики, як Ніковський або Зєров пробують дати вияснення та виправдання цього своєрідного в українській літературі явища, хоч, правду казавши, такі вияснення мають вартість тільки для походження тематики, а так ніякого оправдання не потребують. Тематика з життя інших народів у світовій літературі нормальне явище, але

варто відзначити думку Зерова, що „греки й римляни, французькі та англійські революціонери не є для нас і не були для Лесі Українки екзотикою, бо наше українське коріння — в їхньому світі, а в творах Лесі Українки чужі постаті й події,” то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю”.¹

З біографії Лесі Українки відомо, що її вже змалку знайомили з античною літературою. Лідія Шишманова-Драгоманова у споміні з перебування в домі Косачів у Звягелі в її дитячих роках подає: „В тому домі та саду царюємо ми — діти, особливо старший брат Лесі Михайло та я, натури буйні. Цілий день бігаємо по всіх усюдах і ціле літо граємо все одну гру: Іліяду і Одиссею... в наших епічних грах вона (Леся) була Андромаха — втілення усіх добродінів”.² Ол. Білецький у вступній статті до „Касандри” подає свідчення сучасників про клясичне виховання дітей Косачів та їх улюблені забави в Іліяду й Одисею у Звягельському саду на Волині і стверджує, що поетці не була чужа мова, що нею написано ці поеми, — в Гомеровім тексті, оповідають нам певні свідки, вона орієнтувалася досить вільно: серед її паперів у с. Колодяжному Ковельського повіту, між іншими, був переклад трьох рапсодій „Одиссеї”. Один із перших її віршів, що з’явилися в друку, присвячений славнозвісній грецькій поетесі Сафо... та й потім, хоч і не дуже часто, вона звертається до античних мотивів то в „Іфігенії” (1898) то в Ніобеї”, в другій частині „Триптиху”... Проте, ніде не віддала їм такої гойної данини, як у написаній в 1901-1903 роках „Кассандрі”, що з’явилася в перших двох книжках ЛНВ за 1908 рік”.³

Цей же критик пише, що й українські письменники Лесиною часу присвячували увагу античним літературам. Тоді назбиралось було чимало спроб перекладів античних поетів українською мовою, починаючи з неспіливих кроків М. Шашкевича й кінчаючи такими довершеннями, як переклади Гомерових поем Степана Руданського та Петра Байди-Ніщинського. Вже Іван Франко частинно надрукував, а частинно проєктував перекласти з Софокля („Едип Цар”), Піндара, Алкея і Сафо, Апулея, Лукіяна та багатьох інших. Куліш у вірші „Гомер і Шекспір” свідчив, що „про Греків ми говоримо з любов’ю, і кожний з нас Гомера в вічі знає, бодай з золотих написів на’оправах по бібліотеках розкішних друків”. А в відомім Київському гуртку 90-их років, що збирався в приміщенні Лисенка, поети перекладають не тільки Данте, Гете, Мольєра, Гайне та Беранже, а й шедеври античних літератур”.⁴

1. М. Зеров. Леся Українка. В кн. „Де джерел”, Київ, 1926, ст. 179.

2. Лідія Шишманова-Драгоманова. Згадка з Болгарії. В кн. „Спогади про Лесю Українку”, Київ, 1971, ст. 415.

3. Леся Українка. Твори, т. 6, Драми. Нью Йорк, 1950, ст. 121.

4. Там же, ст. 120-1.

Освіта в класичному світі, пише в своїх споминах про Лесю Українку її чоловік Климент Квітка,⁵ була в неї чимала з дитячих літ, їй завжди було легко писати в тих образах, бо форми життя того часу завжди були їй неначе близькі і її уява все в них оберталася”.

До свідчень сучасників і поглядів критиків можна додати, що з усього класичного світу особливе ставлення було в Лесі Українки до грецької літератури і до грецького народу, а інші чужинні середовища були часто потрібні письменниці як тло для дії чи як символи ідей і поглядів. Грецька література мала очевидний вплив на її світогляд, відбилася на проблематиці її творів і спонукує нас говорити про таке явище як прометеїзм — ідейно-психологічний чинник, що відбився в усій її творчості.

Сама Леся Українка з'ясувала своє ставлення до грецької старовини у статті „Утопія в белетристиці”. Під утопією письменниця розуміє „образ прийдешнього життя людського громадянства, змальований на тлі якогось позитивного, а часом і негативного ідеалу”.⁶ З усіх цих утопій, від вавилонських записів починаючи, а на Метерлінку й на Анатолі Франсі кінчаючи, найприхильніше ставиться наша поетка до громадського ладу старинних греків та до їх ментальності.

В цьому українська поетка не була чимсь особливим, якимсь винятком у колі творців світової літератури. Але коли вони бачили Грецію як країну героїзму (Байрон), найвищих мистецьких досягнень (Гельдерлін та ін.), високих етичних вартостей (Гете, Шіллер), переваги духового світу над матеріяльним (Шеллі), то Леся Українка знаходила в ній ще один аспект — національний, який породжував патріотичні почування й літературні мотиви.

Грецькі джерела „Іфігенії в Тавриді”.

Першим джерелом, яке давало матеріял про Іфігенію, дочку Македонського короля Агамемнона і його дружини Клітемнестри, був народний переказ, що під час плавби грецької фльоти на Трою, морська тиша зупинила кораблі, а ворожбит Кальхас пояснив, що то богиня спричинила тишу і домагається жертви з дочки короля й полководця армії Агамемнона Іфігенії. І коли дівчина приїхала з матір'ю⁷ нібито на вінчання з лицарем Ахіллесом, її замість того положили на жертівник богині Артеміді як дику тварину, але в хвилині, коли Кальхас підніс ніж

5. К. Квітка. На роковини смерті Лесі Українки. В кн. „Спогади про Лесю Українку”, Київ, 1963, ст. 246.

6. Леся Українка. Утопія в белетристиці. Твори в 12 т., т. XII, Статті, Нью Йорк, 1954, ст. 34-86.

7. На грецькій вазі з IV ст. пер. Хр. є образ приїзду Іфігенії є Клітемнестрою і службою в повозі під бальдахимом у розкішних королівських шатах.

над нею, богиня схопила її й занесла на Тавриду, де дівчина стала жрекинею в її храмі і мала обов'язок призначувати на смерть чужинців, яких Чорне море приносило на беріг півострова. Але одного разу на острів прибув її брат Орест з другом Пеліядом, і їм грозила смерть як чужинцям, та Іфігенія влаштувала втечу, і вони всі троє втекли з Тавриди, забираючи з собою статую Артеміди, яка мала рятувати Ореста від переслідування Ериній, що переслідували його за вбивство матері Клітемнестри.

Цей міт використали в літературі вперше два найбільші драматурги античної Греції — Есхіл і Еврипід, потім, у 17 ст., письменник Расін у Франції і в 19 ст. Гете в Німеччині.

Есхіл в трагедії „Агамемнон” іде за мітом і показує долю Іфігенії, підкреслюючи дикунство людського жертвоприношення, жорстокість батька Агамемнона та його брата Менелая, як і безборонність дівчини. Автор відкинув мітичне закінчення про схоплення Іфігенії Артемідією і дав своє філософічне закінчення.

Цій короткій картині протиставить Еврипід розгорнений сюжет міту в трагедії „Іфігенія в Тавриді”, написаній 414 р. пер. Хр. Він показує перебування Іфігенії на острові Таврії після того, як богиня її схопила й занесла на острів. В пролозі Іфігенія говорить про своє походження й рідний край, про події, які привели її на цей острів. Потім післанець сповіщає про двох чужинців, які появилися на острові, висівши з грецького корабля, що прибув, мабуть, з Геллади. Вістка затривожила Іфігенію бо то вперше хтось появился на острові з її рідного краю, але в розмові з своїм братом Орестом, якого вона не знала, вона, хотівши його врятувати, намовила його занести від неї листа до Геллади. Використовуючи довір'я короля Тоаса, вона може врятувати життя тільки одного з них, але ні Орест, ні його друг Пеліяд не хоче рятувати свого життя коштом друга, і вони обидва готові вмерти один за одного. Тоді в неї назрів новий плян, який вона хитро виконала, і вони всі троє відійшли на очах короля і його війська та ще й забрали з собою статую Артеміди. Пізніше король дуже лютував, що його обдурили, але поява богині Атени здержує погоню за втікачами. Трагічна зав'язка закінчується щасливо завдяки власне інтервенції богині (деус екс махіна).

Пізніше, під кінець свого життя, Еврипід написав ще одну драму на ту саму тему п.з. „Іфігенія в Авліді”, що вертається змістом до початку походу на Трою.⁸ Тут, як і в попередніх творах Есхіла й Еврипіда діє вимога жреця Кальхаса, але в будові сюжету і композиції нових драматичних

8. *І. М. Тронський*. Історія античної літератури. Переклад з другого російського видання. Рад. Школа, Київ, 1954, ст. 182-4.

вузлів є певна різниця — опір Клітемнестри проти вбивства дочки, обурення Ахіллеса, що від його імені Іфігенію покликали ніби для вінчання з ним і його готовість битися збройно проти Одисея. Ахіллес хоче справді одружитися з Іфігенією, але вона вже сама вирішила свою долю і йде на смерть, переконана в безсмертність свого вчинку, бо її посвята принесе перемогу Греції над Троєю.

Зовсім іншу інтерпретацію дав Іфігенії Гете в 5-актовій драмі „Іфігенія в Тавриді” (1876), зосереджуючи увагу на впливі, який Іфігенія мала на короля Тавриди, який ніби перероджується і дбає про щастя свого народу. Конфлікт наростає, коли Іфігенія відмовляється стати його дружиною, а трагедія постає тоді, коли Іфігенія має вбити чужинця і принести його в жертву богині. Тим чужинцем був її брат Орест. Але духовна сила Іфігенії перемагає пристрасть короля, і вона за його дозволом вертається з братом до рідного краю.

Леся Українка, очевидно, знала ці твори, присвячені Іфігенії, і вона мала деякий сюжетний та ідейний вплив на її „Іфігенію в Тавриді”, тим більше, що вони всі виходили від одного джерела, античного переказу про Іфігенію, але кожний з них ішов окремою дорогою, а Леся Українка має свою власну композицію і психологічну мотивацію.

Прометейзм „Іфігенії в Тавриді”.

Грецька традиція й історична література зберігали дбайливо міт про Прометея. Його зміст передає у своїх творах Геродот і Аполлор, Павзаній згадує про нього, описуючи біг із смолоскипами з вітваря академії, а Гораций і Пліній зв'язують Прометея із значенням вогню. Перший в літературі опрацював міт про Прометея Гесіод у своїй „Теогонії”, але філософічну інтерпретацію міту вперше дав Есхіл у своїй драматичній поемі „Прикований Прометей”.⁹ Він не зупиняється в цій поемі на головному мотиві — провині Прометея, що вкрав вогонь з Олімпу, ані на його добродійності — що він дає людству освіту, мистецтво й ремесло, такі важливі вартості в поемі Шеллі, написаній майже через дві тисячі років. Для Есхіла найважливіший мотив — героїчна постава Прометея, його спротив Зевесові й добровільні муки. Таким чином Прометей Есхіла виростає в символ — він борець за вічні правди, до яких змагає людина, маючи проти себе насильство, темноту й фізичну силу проти сили духа. Це теж протиріччя між тваринним і людським в людині, між фізичною силою й інтелектом.

9. Aeschylus. Prometheus Bound. Translated and with an Introduction by David Grene, The Complete Greek Tragedies, volume I.

Цій темі присвятили свої твори такі поети, як Байрон, Шеллі й Гете. Байрон показує Прометея у своєму вірші як символ призначення й долі та сили смертних людей. Як і в людині, в ньому є частина божеського. Прометей свідомий свого трагічного призначення, але його великий дух, сильна воля, глибокий сенс існування протиставляється недолі й можуть появлятися навіть серед мук, замінивши смерть у перемогу.

В драмі Гете Прометей є уосібленням незалежності людини. Не лякаючись бога, він учить людей мистецтва, судить їх людські справи, полагоджує суперечки, і в його постаті людина доходить до джерела життя, що не є в руках бога, Зевеса, а в руках Долі. Це Прометей зраджує Пандорі тайну смерти, яку Гете називає доповненням життя.

Інший твір Гете, в якому слідний вплив грецького драматурга, це трагедія „Егмонт”, якої головний герой, Егмонт, є зразком шляхетності й лицарськості. Він власник доброго серця, бистрого ума, він герой без плями, а його монолог в тюрмі має дещо спільне з монологом Есхілового Прометея на скелі Кавказу. Коли на Егмонта видали присуд смерти, то його суджена вмирає від отруї і з'являється йому в сні у ніч перед виконанням присуду й повідомляє його, що його смерть принесе волю провінціям від тиранії еспанців і вінчає його вінком слави. Егмонт іде на смерть з почуттям гордості, що борювся за волю і за неї віддає своє життя.

В драматичній поемі „Розкований Прометей” Шеллі змальовує Прометея як реформатора, що відмовився завертати людство до примітивного незнання і взяв знання як зброю проти зла. В акції поеми Прометей приносить світові щастя, в якому панує перемога духа над матерією.¹⁰

В українській літературі міт про Прометея використав Шевченко в заспіві до поеми „Кавказ”, представляючи Прометея як символ нескореної сили опору гнобителям та невмирущої ідеї волі. Іскра Прометея жила теж постійно в душі Франка, як символ безсмертного горіння й змагання до ідеалу свободи нації. Частина міту про Прометея стала сюжетом поеми Черкасенка, на якій слідний вплив „Прикованого Прометея” Есхіла.

Отже „прометеїзм”, це різнобічне й широке поняття, розгорнене на одній ідейній основі. Можна його розуміти як літературну тему, але також як психологічну проблему, оперту на конфліктах супротивних космічних і духових сил, або як світогляд, що впливає з філософічної настанови людини до свого призначення, як у випадку „Іфігенії в Тавриді”, якої героїня є духовою дочкою титана Прометея.

10. P. B. Shelly. Prometheus Unbound. University of Washington Press, 1959.

Тезу про прометеїзм героїні Лесі Українки поставив уже Микола Зеров, коли писав: „Образ Прометея, горді заповіді прометеїзму, це в Лесі Українки не випадковий, хвилиний настрій. Прометеївська непримирність і богоборство носилися перед нею здавна. Іменем Прометея благословляла вона боротьбу за людське на землі існування („Fiat pox”) прикладом Прометея скрипила в неї свій стражденний дух Іфігенія в далекім краю („Іфігенія в Тавриді”), про нього згадувала пророчиця Кассандра („Кассандра”, кінець I-шої сцени). Як і Мавка, зачарував її цей образ на все життя.¹¹

О. Білецький у згадуваній уже вступній статті до „Кассандри” стверджує, що Іфігенія уривок 1898 року — одна з нащадків Прометеевих; вона не хоче шанувати богів, коли боги є тільки раби Долі.

До згаданих Зеровим і Білецьким творів Лесі Українки треба ще додати прометеївські типи в драматичній поемі „У катакомбах” та в драмі „Оргія”. Очевидно, поодинокі елементи прометеїзму, як самотнє змагання до висот, перевага духового над матеріальним, ідеалістичного над позитивістичним, які співпадають з неоромантизмом Лесі Українки, зустрічаються часто в її творах, але тут іде про виразно накреслені „духові дочки й синів Прометея”.

Зовсім інше насвітлення прометеїзму Лесі Українки показує Павло Филипович у розвідці „Образ Прометея в творах Лесі Українки”(гл.„З новітнього українського письменства”, Київ,1929,77-85).

Після бібліографічного перегляду творів світового письменства на тему Прометея, автор ставить тезу, що Леся Українка „не внесла чогось нового в таку революційну інтерпретацію старого міту. Вона не дала в даному разі самостійної обробки, як це було з іншими світовими сюжетами й образами(Дон Жуан, Кассандра, Юда, Трістан та Ізольда й ін.) але за те ні один образ не повторювався у неї так часто і з таким піднесенням” (ст. 312). Далі він доказує, що прометеїзм Лесі Українки, це прийняття схематичного старого символу, який має службове призначення підсилювати громадську патетику . . . Джерелом такого прометеїзму є. . . популярна брошура для народу „Заздрість богів” Мих. Драманова (1894 р.) і вживання образу Прометея в Драгоманова й Лесі Українки — однакове.

Важко погодитися з тим, що існує якийсь один символ прометеїзму, бо кожний автор дає йому власну інтерпретацію, відповідно до ідейного спрямування твору, ще важче признати, що поезія Лесі Українки, це „громадська патетика”. Що ж до драгоманівського прометеїзму, то

11. М. Зеров, цит. праця, ст. 181-2. Також: П. Филипович. Образ Прометея у творах Лесі Українки. В кн. „Із новітньої української літератури”, Київ, 1929.

такі креації Лесі, як Іфігенія, Кассандра, Антей та ін. в драматичних поемах і драмах є повним такого твердження запереченням.

Про „Іфігенію в Тавриді” Филипovich каже: „Іфігенія сумує за рідним краєм, але Леся Українка виводить у своїх творах переважно постаті сильних жінок. Тому вона примушує Іфігенію пригадати образ, знайомий нам з попередніх поезій, і підбадьоритись:

*„Чи можем ми змагатись проти сили
Землерушителів і громовладців”...*

Подавши зміст монологу Іфігенії, автор доходить до висновку, що „Образ Прометея в цій сцені так само абстрагований, як і в попередніх зразках, — він лише символ людських змагань”.

У висновку Филипovich стверджує, що „образ Прометея в Шевченковій поезії „Кавказ” — найсильніше втілення цього світового образу в українській поезії, і додає, що й „Леся Українка внесла свою частку. Не давши в даному разі чогось оригінального, вона наситила цей образ емоцією та глибиною переконання й підпорядкувала його цілком соціально - політичному напрямку своєї поезії. . .”

Якби так було, то й справді невелика була б „частка” Лесі Українки в українській поезії. Але це не так.

Іфігенія Лесі Українки, за дуалістичним повір'ям старинного грека, в якому людина існувала первісно лиш як фізичне створіння, а щойно Прометей дав їй силу духа й повів розум на дорогу знання й пізнання, вважає себе твором Прометея:

*„Ми з глини створені
А хто створив нас?
Хто дав нам душу і святий вогонь?
Ти, Прометею, спадок нам покинув
Великий, незабутній”.*

В уяві грецького народу, в його міті, королівна Іфігенія не була національною героїнею, лиш жертвою, найбільшою, яку нарід може зложити на вівтарі батьківщини. Щойно література оформлювала різні креації цієї, як і інших мітичних постатей і подій, підкреслюючи якусь одну з основних рис даної постаті чи факту. В Есхіла це жорстокість грецьких воїнів і боягузтво батька Агамемнона, в Еврипіда національна героїка, в Лесі Українки — прометеїзм. Спадок Прометея, вирваний від богів, горить в душі людини, веде її до шляхетних діл, героїчних подвигів, а все людство до поступу. Це також боротьба людини з Долею,

бо хоч який важкий цей спадок Прометей, честь людини вимагає його нести. Бути нащадком Прометей, це для Іфігенії Лесі Українки — „все одважно зустрічат”. Через чотири роки після „Іфігенії в Тавриді”, Леся Українка повторить цю думку в іншому творі, в поемі „Ніобея”, яка своєю формою і стилем є наче монологом грецької трагедії.

Оплакуючи втрату своїх семеро дітей, яких убила богиня Латона із заздрости, що сама мала їх лиш двоє, Ніобея, замінена з горя у камінь, лише з живими сльозами, кличе до богині:

*„Вбити їх ти могла, а сплямити красу не здодала,
І хоч у горе закована, все ж я дочка Прометей —
І милосердя для себе не буду я в тебе благати”.*¹²

Чим є Прометей для сучасної людини? — питає в есею з 1946 р. „Прометей у пеклі” Альбер Камю. — „Можна без вагання сказати, що цей бунтівник повсталий проти богів, послужив для неї зразком і що його лицарський протест, зроджений на степах Скитії тисячі років тому, завершився в наші дні такою історичною конвульсією, яка не знає собі рівної. Але щось нам нашіптує, що вигнанець і далі перебуває серед нас, а ми лиш, як і раніше, не сприймаємо палкого заклику до бунту в ім'я людяности, до якого єдиний він подає зазивний знак”.¹³

Щодо Лесі Українки, то дух вигнанця-Прометей був постійно з нею. Вона не лише вклала первні його духовости у свої твори, але й бажала напоїти духом Прометей своє спляче невільничє суспільство.

Зміст цієї драматичної поеми Лесі Українки небагатий, бо знаємо лише першу дію припускально ширше заплянованого твору. Ця дія відбувається в місті Партеніті в Тавриді, на Криму, перед храмом богині Артеміді і складається з прологу-хору, сцени жертвоприношення і монологу. На сцену входить хор тавридських дівчат із предметами для безкровного жертвоприношення. Прибираючи статую богині і жертівник, хор співає богині гімн. Входить жрекиня, переводить обряд жертви і відпускає дівчат, сама ж падає на коліна до молитви із звеличуванням Артеміді. Але її думки звертаються в іншому напрямі — до рідного краю. Місце її тепер — дика місцевість, де море вдається затокою у скелястий берег, при березі голі сіро-червоні скелі. Дика місцевість, дикі обрядові звичаї із людським жертвоприношенням. Тут Іфігенія перебуває вже багато років, як видно з її спогаду (вона не знає нічого про події, які зайшли після троянської війни: смерть Ахілля, батьків, долю брата Ореста і сестри Електри). Та побіч смутного виду природи є теж краса

12. *Леся Українка*. Твори в 10-ти томах, Т. 1, Київ, 1963, ст. 302-304.

13. *Альбер Камю*. Прометей у пеклі. У зб. „Справедливі”, переклад Оксани Соловей.

острова, „узгір'я з буйною зеленню, цілий гай”, мармурові сходи, храм з дорійською колонадою. Але Іфігенія не бачить цієї краси. Для неї все сумне, холодне, дике. Про море вона вже восени думає, як воно зимою „звіром зареве”.

Починаючи монолог, згадує Іфігенія свою родину, судженого, подруг і природу Греції, де цвіте вічна весна. З туги й самотності будиться в ній бунт проти богині, й вона хоче вчинити самогубство, але здержує її гордість дочки Прометея. Цим монологом, після якого Іфігенія відходить до храму Артеміди, закінчується I дія драматичної поеми.

Поема ностальгії чи героїзму?

Природа Тавриди-Криму з химерною зимою і близькістю бурхливого Чорного моря для королівни з Арголіди, де „процвітала вічна весна”, ворожа, а сама Таврида — місце досмертного вигнання. Звідси й туга за рідною Елладою. З цього приводу ввійшла ця драматична поема до української літератури як твір ностальгії. Таким він окреслений, лише короткими згадками, в Зерова, Драй-Хмари, Дорошкевича, Княжинського й інших, при тому пов'язують його з особистим наставленням авторки, яка, перебуваючи часто поза межами України, носила в душі почуття туги за рідним краєм. Здається, якби не фраза в одній із строф „Іфігенії в Тавриді” Лесі Українки

*„А в серці тільки ти,
Єдиний мій коханий рідний краю!
Все, все, чим красен людський вік короткий
Лишила я в тобі, моя Еладо”.*

то про цю драматичну поему не було б у критиці навіть цих коротких згадок, бо здебільша лиш мотив ностальгії звертає їх увагу.

Особливо далеко йде в цьому напрямі Михайло Драй-Хмара, який переносить два мотиви творчості Лесі Українки, пасивної національної зради й ностальгії на більшість творів поетки. Стверджуючи мотиви ностальгії у Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, Драй-Хмара пише: „Обидва мотиви, що про них мова вище, властиві й творам Лесі Українки, писаним перед „Бояринею”. Інколи ці мотиви виступають окремо, поодинокі, інколи ж сукупно, разом. Мотив ностальгії трапляється частіше. Його ми знаходимо в „Надії”, одному з найкращих Лесиних віршів, друкованому в „Зорі” 1887 р. Є він і в вірші „І все таки до тебе думка лине, мій занапащений, нещасний краю”, друкований у „Народі” 1895 р. Знову повторюється цей мотив в „Іфігенії в Тавриді” (1898) в тому монолозі, що починається словами:

*„А в серці тільки ти,
Єдиний мій, коханий, рідний краю”:*

„Іфігенія переживає ту саму боротьбу душевну, що й Оксана в „Боярині”. Вона рветься до своєї родини, до рідного Аргосу і мусить ради них залишитися”.

„Мотив ностальгії подибується ще в таких лесиних віршах: „Весна зимова” (1898), „Поворот” (1899) і „Дума” (1903). Всі вони з’явилися, як наслідок Лесиних мандрівок у чужі краї”.¹⁴

Як погодити світогляд прометеїзму з головним, на думку Драй-Хмари, мотивом ностальгії, як домінуючої у творчості поетки, критик не вияснює. Без цього ж вияснення така теза викликає хибні висновки й поняття, мовляв, ностальгія є впливом особистих переживань авторки доказом слабости духа її героїв, зокрема в Іфігенії, тоді як тут і в інших героїв Лесі Українки туга за рідним краєм має за мету підкреслити любов до батьківщини і велич жертви для неї, як це буває і в багатьох грецьких творах різних авторів. Вони, „поняті тугою греки, не знаходять розради навіть серед приятних чужинців і тужать за Грецією, цілою Грецією, чи якоюсь її частиною, не конечно за Атенами”.¹⁵ До таких можна тут зачислити, напр., воїна Одиссея, людину твердого характеру і вдачі, підкресленої в Гомера, Еврипіда й інших.

Перед тим як відповісти на це питання, чи справді почуття ностальгії є суттю поеми „Іфігенії в Тавриді”, подивимось чи поїздки Лесі Українки по чужих країнах були такі прикрі для неї, що творили драму її життя, і чи не було б цих подорожей, якби вона не була змушена до них недугою. В листах поетки знаходимо й інші, не лише ностальгічні свідчення про це. В листі до Ліди Драгоманової-Шишманової від 28.5.1896 з Колодяжного перед виїздом на Крим Леся писала: „Ти знаєш, що в мене Ідеє фікс попасти в подорожжя навколо світу, що поробиш — страсть!”

Про другу свою подорож на Крим писала Леся 17-го травня 1897 р. до тітки О. А. Тесленко-Приходько: „Це перший раз, що я їду на лічення з охотою, сама не знаю чого, але на мене напала охота поїхати куди-небудь у чужий край. Сплю і бачу усякі мандрівки”.

Бажання подорожувати виявляються частіше, як і пізнавати околиці нових місцевостей: „Через своє дурне здоров’я мало прийшлося робити екскурсій в се літо, а се тут дуже інтєресно, бо єсть багато міст, які стоїть побачити. Правда, я багато їздила по морю і на веслах і під парусом, а се краще всяких екскурсій на конях. Тепер приходится сидіти в Ялті і

14. М. Драй-Хмара. Бояриня (стаття). В кн. Леся Українка, Бояриня; драматична поема. Торонто, 1971, ст. 75.

15. Euripides. Iphigenia in Aulis, translated by Charles R. Walker, Chicago, 1959, p. 290-91.

нікуди не рипатись, бо і на морі, і на горах холод і вітри. Єсть у мене плян поїхати на Різдво на кілька днів в Одесу...”

Після повороту з Мінську, де Леся 5-го березня 1901 р. поховала свого друга Сергія Мержинського, заледве прибувши до Києва, відразу написала до Ольги Кобилянської, 12-го березня, про бажання їхати на Буковину і просила її якнайскоріше повідомити про можливості життя в Чернівцях, відразу ж заповідаючи, що звідси поїде і кудинебудь далі...

Отже не всі мандрівки були для поетки такі прикрі, що вона аж відчувала ностальгію, а іноді й навпаки, вони були потребою її душі. В Ялті були періоди, коли її здоров'я поліпшувалося, й вона ходила на проходи, до театру, плавала по морі, вела живе листування з ближчою й дальшою родиною, відновила переписку з Павликом про збірник у пам'ять М. Ковалевського, посилала Франкові оповідання „Наші люди на селі” обговорювала з ним друк збірки „На крилах пісень”, просила надіслати їй збірку „Зів'яле листя”, живо відзвувалася на одержані в листах всі прояви літературного й журналістичного життя Львова й Києва. При цьому писала свої літературні твори й переклади з чужих літератур. Якщо додати до цього ще лікування, зв'язки з лікарями й місцевими знайомими, про яких часто згадує в листах до матері та сестри, то можна сказати, що життя її в Ялті було дуже активне й не багато часу давало на нудьгу й тужіння. До того слід брати до уваги, що й нове місце цікавило її, і не лиш його природа, про яку багато пише в частих листах до матері, але й історичне, політичне й культурне минуле. Так було з Кримом, давньою Тавридою, при чому постаті старовини ставали живі в уяві поетки: „Мама як приїхала сюди, то все їй здавалося, що тепер вербна неділя, а не Різдво, так тепло, але сьогодні щось завіяло знов, коли б не вдарив холод, бо тоді у мене тут буде так холодно, як певне, бувало в самої Іфігенії в той час, як вона була в Тавриді жрицею холодної богині Діяни — адже в ті часи навіть залізних грубок не було!”¹⁶

Уявляючи живо як могла почувати себе грецька королівна на чужині, Леся Українка однак не бачить її лише як жертву ностальгії, але як і національну героїню. Такою уважає себе Іфігенія. Згадуючи своїх подруг з Греції, вона каже:

*„І підуть в гай аргоської дівчата
Зривати анемони та фіялки,
І може... може спом'януть в піснях
Славутну Іфігенію, що рано
Загинула за рідний край...” О, Мойро!*

16. З листа до О. П. Косач (сестри) від 1-го січня 1898 з Ялти. В кн. Леся Українка. Твори в 10-ти томах т. 9, Листи 1881-1900. Київ, 1965, ст. 294.

*І там же: „... як я одважно йшла на жертву
За честь і славу рідної Елади”.*

І постать грецької дівчини не створила поетка як жертву ностальгії, а як національну героїню, про що легко переконатися при точнішій характеристиці Іфігенії. Такою представляли її, за винятком Ехіла, і великі попередники Лесі.

„Щодо Іфігенії, пише Ч. Р. Вокер у вступі до „Іфігенії в Тавриді”, то її характер переформований з недобровільної жертви у справжню святу. Еврипід зміняє її характер і усуває зі змісту легендарний мотив. У цій п’єсі вона дає своє життя, як Жанна Д’Арк, уважає це волею божою і потребою її країни”. І далі: „Як у Шова у Святій Йоанні” роля посвяти має більше значення для самої героїні, ніж для інших. Це очевидне в сцені з Ахіллем і в трагічному розстанні дочки з матір’ю.

Еврипід не припускає навіть посвяти богині з любови до неї або побожності. Всі докази посвяти є практичної натури. Непевний навіть, чи це воля богині, чи Кальхаса. Але шляхетність Іфігенії незалежна від цього. Її посвята є річ абсолютного добра, яке стоїть понад усіма раціональними й цинічними причинами кругом неї”.¹⁷

Ці риси героїчного й шляхетного характеру має теж Іфігенія Лесі Українки. У своєму монологу, згадуючи рідних, — матір, сестру й судженого, каже: „Хоч би мені вітри принесли звістку, чи там живий ще мій шановний батько і любя матінка...”

У своїй доброті Іфігенія не бачить поганих людей. Не винен батько, який після її на смерть. Уся вина у волі богів, якими керує доля — Мойра.

Від своїх предків одержала вона не прокляття роду Танталідів, а заповідь любови Прометея, і її призначенням є цю заповідь сповнити. В цьому її героїзм.

Божеське в людині і в героїні Лесі Українки — закладене в основах її духовности поруч людського. Тим самим не Гетеві духові процеси перетворювання людської душі у змагання до божественного, але найдосконаліший вияв цього божественного, найвища вольова напруга тієї душі, в якій людина здібна до посвяти, станувши на крайній межі відваги в обличчі смерті — це прометеїзм Лесі Українки в „Іфігенії в Тавриді”.

Послідовно й життєві призначення Іфігенії Гете й Лесі Українки зовсім інші. Коли перша сповняє свої завдання як жінка в родині й суспільстві, жіночість Іфігенії Лесі Українки не має значення. Її трагічна самотність впливає не з її життєвої ситуації, а з її віри, що боги

17. Euripides. Iphigenia in Aulis, translated and with an Introduction by Charles R. Walker, Chicago, 1959, p. 290-291.

вимагають від неї жертви для рідного краю, і з її призначення нести тягар цієї жертви на самітних високостях.

Це і є ідеєю драматичної поеми Лесі Українки й окреслювати її „твором ностальгії” є не лише спрощенням ідеї поеми, але й викривленням.

Мистецький рівень поеми.

До формально-мистецьких засобів поеми належить її антична будова в двох формах: в хорі й монолозі. Хор Еврипіда в „Іфігенії в Тавриді”, хоч і дуже балакучий, не відіграє важливої ролі в акції, бо складений з грецьких дівчат, які знають Іфігенію і її долю та є відбиткою почувань і наставлення Іфігенії, вони співчують їй і підтримують у всьому.

Хор Лесі Українки в цій poemі складається з місцевих дівчат, чужих їй, хоч і відданих таємничій жрекині богині Артеміди. Леся Українка поставила хор дівчат в інші умовини і, правдоподібно, іншу, не пасивну призначила йому ролю в дальшій акції драматичної поеми. Він має зародки психологічного й політичного конфлікту, який постав би з хвилиною удару Іфігенії з владарем Таврії, до чого Леся Українка в своїй початковій стадії поеми ще не дійшла.

Будова хору — строфічна, симетричний розмір стоп у строфах на зразок античної поезії. В Лесі Українки вони мають характер величального гімну в честь Артеміди, в першому рядку, і ступенювання цієї похвали в дальших рядках. Строфа 4-рядкова, антистрофа 8-рядкова. Одна й друга має яскраву епістрофу, яка підкреслює зміст даного вірша:

*„Заступнице міцна коханої Тавриди,
Хвала тобі:
Хвала тобі, потужна, невблагальна
Богине стріл”:*

Окреслення „богиня стріл” тут найвладивіше, бо культ Артеміди, богині ловів, полягав головно на страху перед її луком, з якого вона стріляла на полюванні не лиш оленів і зайців, але й мужчин, які сміли глянути на неї. Цю погрозу в противагу до величальної строфи, висловлює антистрофа:

*„Горе тому, хто словаим безчельними
Грізну богиню образить здола”.*

Серце такого безумця влучить стріла Артеміди ще скоріше, як місячний промінь дістанеться до дна океану.

Центральним місцем поеми є монолог, про який Леся писала, що він „страх довгий”, але це не пошкодило мистецькій формі поеми. Монолог не є інформативною розповіддю античних монологів, про походження й долю героїв. В протизагуг до монотонних клясичних монологів в Лесі Українки він зложений з різних драматичних частин. Розповідь про родину й рідний край є у вступних рядках у формі спогаду. Потім це низка гострих діалогів з невидними постатями: Мойрою, Прометеєм, Артемідою. Діалог закінчується розпачливою спробою самовбивства, кульмінаційною точкою драматичної напруги в бунті проти Долі. Ці еволюційні переходи в сюжетній лінії, виповнені драматичними конфліктами, заступають акцію першої дії.

Діалог написаний білим віршем, це п'ятистоповий ямб з 11-складовими рядками, часом перериваними 10- і рідше 13-складовими, тобто поділений нерівномірними семантичними групами, залежно від характеру змісту.

В характеристиці персонажів авторка прикладала вагу до античної стилізації. Постаті з'являються в творі лише крізь призму спогадів Іфігенії, але вони зображені виразно, згідно з грецькою типологією. В грецькому побутовому оточенні вони відзначаються багатоскладовими грецькими епітетами. Загальна стилізація поеми підпорядкована античності поетичними засобами, що їх у цьому короткому тексті, порівняльно досить багато. Вже в гімні-оді, в патетичному стилі Піндара, рядки виповнені відповідними епітетами, асонансами, алітераціями, які підносять милозвучність поетичної мови. Теж монолог позначений великою кількістю поетичних, часто реторичних засобів в античному стилі — антитезами, метафорами, порівняннями, алегоріями тощо.

Все таки треба поставити під сумнів думку А. Шамрая, що творчість Лесі Українки „важко зв'язати з популярними європейськими драматургами”. Можна, мовляв, знаходити паралелі, але вони культивували психологічну драму, чого немає в п'єсах Лесі Українки”. У висновку автор каже: „Її поезія — це прекрасна квітка, повна внутрішнього життя, але ж заморожена викінченою клясичною формою”.¹⁸

Не згадуючи, про те, що навряд чи форма може заморозити глибину змісту, не можна переочити психологізму в творах Лесі Українки. Адже й Гете подає навіть у побутовій драмі „Іфігенія в Тавриді” клясичний монолог, але важко сказати, що він не культивував психологічної драми. Психологізм Лесі наявний в її „Іфігенії в Тавриді”, головню в характеристиці осіб.

18. А. Шамрай. Українська література; стислий огляд Харків, 1916, ст. 143.

Людьми з „кістками і кров'ю” існують в уяві Іфігенії її батьки, сестра Електра, брат Орест, суджений Ахілль. Вони творять групу люблячої родини, в якій виростала дівчина, вирвана від них грізною Мойрою. Сама ж Іфігенія, це дівчина, яка тужить, кохає, бореться з собою в путах метафізичного світогляду грецької людини, насиченої традиційною мітологією, з участю богів і титанів в людському житті. Але Іфігенія при всіх зривах бунту проти цих богів не тратить своїх високих моральних вартостей. Тут Лесея Українка поєднується з Еврипідом, який „не припускає навіть посвяти для богині з любови до неї або побожності”. Прощаючись з матір'ю і маленьким братом, Іфігенія Еврипіда просить Клітемнестру не ненавидіти батька за те, що посилає її на смерть. Ця риса збережена і в Лесі Українки. До Агамемнона вона має пошану, яка належиться батькові від дочки:

*„Хоч би мені вітри принесли звістку,
Чи там живий ще мій шановний батько
І люба матінка...”*

Але в мотивації жертви є велика різниця між Лесеєю Українкою і її попередниками — її Іфігенія не приписує собі заслуг свого героїзму і героїзму взагалі. Вона глибоко вірить у надземну божеську силу і тому переконана, що на жертву повів її Прометей.

*Тая іскра,
Що ти здобув для нас від заздрих олімпійців,
Я чую пал її в своїй душі.
Він, мов пожежі промінь непокірний,
Він висушив мої дівочі сльози
В той час, як я одважно йшла на жертву
За честь і славу рідної Еллади.*

Вимогою жертви не були люди, ані Кальхас, ані військо Одиссея, ані брат батька, безсердечний Менелай, ані безвольний батько. Жертви вимагала Артеміда, якій кров еллінки була потрібна, щоб погасити гнів проти Еллади. Тому гнів і жаль Іфігенії звертається проти богині, яка, в свою чергу, підлягає безжалісній Мойрі.

*„... О, Мойро! Невже тобі суворій, грізній, личить
робити посміхи над бідними людьми?!”*

Та стаючи на прю з богами, жрекиня свідомо безсилости людини супроти волі богів, „землерушителей і громовладців”:

*„Стій серце вражене, вгамуйся горде,
Чи нам же смертним на богів іти?”*

Все таки тим, кому вона скоряється і рішається на жертву до кінця життя, не є Мойра, ані Артеміда, бо проти них вона має зброю — самовбивство, але скоряється вона Прометееві. Вона занадто глибоко цінить його іскру, вартості для людства, і його жертви в муках, щоб іти проти нього. Її жертва — важкий спадок Прометея.

Наші літературознавці не вважають „Іфігенії в Тавриді” початком більшого твору. О. Білецький називає її постійно „уривком з 1898 р.”, О. К. Бабишкін „драматичним етюдом”, а М. Зеров зачисляє її до невеличких поем”, що раз-у-раз переходять у діалоги, бо тоді нахил до драматичної форми виразно поступає у писаннях 1897-1898 рр.”.

Аналіза сюжету та свідчення самої авторки кажуть нам, що це тільки перша дія задуманої драматичної поеми.

Леся Українка закінчила першу дію 15-го січня 1898 р., а 21-го січня вислала її матері в Гадячі і при тому писала: „Іфігенію”, бачиш, посилаю, вона вже днів три як написана, та я все ще не могла зібратись переписати, тим і листа запізнила, не хотіла посилать без „Іфігенії”. Монолог, я сама бачу, страх довгий, колись потім, для сцени (!) можна буде скоротити, а для читання се, я думаю, нічого. Коли б се була побутова драма, то такий монолог був би злочинством, але для драматичної поеми я се допускаю. Се пишу для того, щоб ти і Мих(айло) Петр(ович) не думали, ніби я зрікаюсь свого принципу виключення монологів з новітньої драми. „Іфігенія” іменно не буде новітньою: в ній буде хор, репліка і може навіть “*Deux ex machina*”.¹⁹ (Підкреслення моє — І. П.).

В листі до матері від 5-го лютого 1898 р., Леся писала, між ін., дякуючи за посилку з книжками: „Між іншим у Байрона єсть переклад Еврипідового „Прометея”, і я іменно думала, де б мені взяти цю трагедію: хотілось мені передивитись у ній хори і т. і.”.²⁰

Отже твір мав бути продовжуваний; про його незакінченість є одна згадка у виданні з 1953 р. в поясненні: „Драматична сцена „Іфігенія в Тавриді” — це уривок з **незакінченої** (підкреслення моє І.П.) драми, опублікованої в т. II „Творів” (1951) Лесі Українки за чорновим автографом (ф.2.Н.672.)²¹ Мабуть, знайдено до того нові, нам недоступні, матеріали.

Залишалось б знайти відповідь на запит: чому не закінчила Леся Українка цієї драматичної поеми?

19. З листа до матері від 21 січня 1898. В кн. „Хронологія життя і творчости”. Нью Йорк, 1970, ст. 427.

20. Там же, ст. 429.

21. Леся Українка. Твори в 10-ти томах. ДВХ, Київ, 1963, ст. 441.

Відповіді можуть бути різні. Можливо що, не маючи в Ялті потрібних матеріалів, Леся відложила „Іфігенію” на пізніше, а потім уже до неї не вернулася. Іншою причиною могло бути те, що Леся в ту зиму й весну 1898 р. кидалася до різних літературних плянів і починала й кінчила геж на перших частинах. Вона переклала тоді початок Байронового „Каїна” першу сцену Шекспірового „Макбета”, писала драму „У пущі”... І якщо додати цілу низку видавничих справ, полагоджуваних перепискою з передаванням до Гадяча, Києва і Львова, та турботи за виставлення на сцені драми „Блакитна троянда”, то й не дивно, що в світлі все свіжих плянів, антична королівна в Тавриді пішла в забуття. Але в цілості творчости Лесі Українки вона має своє окреме місце, це її перша прометеївська постать. У ряді постатей вона є прототипом інших того рода персонажів, як Кассандра, Неофіт, Антей. З формального боку вона, як перший драматичний твір, написаний віршем, є тим високим порогом, який переступила Леся Українка-драматург, вступаючи в храм своєї великої драматичної творчости.

SUMMARY

Lesia Ukrainka, by taking the classic Greek works as the source for her dramatic poem “Iphigenia in Tauris” enhances the scope of existing literary versions of the “eternal themes” of world literature, and offers an original interpretation to the ancient theme of Iphigenia. The legend of Iphigenia, which explores the themes of human sacrifice, was introduced into classic western literature by Aeschylus and Euripides. While both dramatist develop the central theme of human sacrifice, their work reflects different interpretations. Aeschylus emphasizes the inhuman side of the act of human sacrifice, while Euripides in his drama points to the willingness of Iphigenia to accept her death as an act of sacrifice for the sake of Greece’s victory over Troy. Later Classicist interpretations of this theme were initiated in modern times during the period by Racine and Goethe in French and German literature respectively.

Lesia Ukrainka is guided in her own interpretation of this work by the literary perspective from which she writes. As a Neoromanticist she develops her heroine as a promethean character. Her Iphigenia is the “spiritual daughter” of the “Titan Prometheus.” The legend of Prometheus, having inspired creative minds throughout the centuries, has received various interpretations, beginning with Hesiod and Aeschylus to modern times-Goethe in his “Egmont”, Byron and Shelley (“Prometheus Unbound”), and Albert Camus in his “Prometheus in the Inferno”, as well as T. Shevchenko in his “Caucasus”.

Lesia Ukrainka was also very much captivated by the drama of Prometheus, she portrays his bid for humanity in several of her works. Lesia Ukrainka's heroine, Iphigenia is a true embodiment of divine Promethean qualities. She has inherited something altogether different from the condemnation of Tantalides; namely the message of love from Prometheus which she must fulfill. The divine elements inherited by Iphigenia are in harmony with her human feminine nature. Together they impel her to accept her destiny — to sacrifice her life for her fatherland in complete solitude in order to stem the wrath of the goddess Artemis toward Hellas. Guided by Prometheus, Iphigenia does not resist him because he too sacrificed his life for humanity. In this respect Lesia Ukrainka's heroine most closely resembles the image of Iphigenia developed by Euripides. His heroine also does not abandon her moral values in fulfilling her tragic destiny. The bringing together of the ideals of both classic mythological personalities — Iphigenia and Prometheus — marks this original, although unfinished work of Lesia Ukrainka and brings a new interpretation of this "eternal theme" into the treasury of world literature.

